

Надійшла до редакції 30.09.2008 р.

УДК 342.5+342.7

*Ф.В. Веніславський, канд. юрид. наук, доцент
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків*

ПРИНЦИП «ЛЮДИНА – НАЙВИЩА СОЦІАЛЬНА ЦІННІСТЬ» – ПРОВІДНА ІДЕЯ СУЧАСНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ Й ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЕЛЕМЕНТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

Конституціоналізм, як органічне і взаємозалежне поєднання конституційної теорії, конституційної ідеології, конституційно-правового регулювання й конституційної практики [2, с.24] – категорія, зміст і значення якої в процесі її еволюції й розвитку зазнає постійних трансформацій. Разом із тим з появою перших ліберальних конституційних теорій і концепцій, в основу яких покладено безумовні політико-правові цінності й ідеали (свобода, гуманізм, верховенство права, правове обмеження державної влади, демократія тощо), визначаль-

ним і незмінним фундаментом сучасного конституціоналізму його «ядром», безсумнівно, можна вважати вихідну базову ідею «людина – найвища соціальна цінність». Саме з таких ідеологічних засад виходять практично всі сучасні конституційні теорії, що визнають людину та її свободу філософською першоосновою всіх інших аспектів конституційно-правового буття, а визнання на конституційному рівні й гарантування її прав та свобод – ознакою демократичності і правового характеру кожної конкретної держави в цілому. Отже, визначаль-

ною рисою сучасної конституційно-правової доктрини є кардинальна зміна пріоритетів у системі взаємовідносин «держава – суспільство – людина», оскільки на перше місце в ній сьогодні поставлено саме людину, її права та свободи й гарантії їх реалізації.

Особливо великий вплив на сучасний конституціоналізм, на його зміст і спрямованість мали найзначніші історичні події ХХ ст.: революції, світові війни, руйнація колоніальних систем, гігантський науково-технічний прогрес, взаємопроникнення цивілізаційних цінностей, зміна соціально-економічних формацій, «паради суверенітетів» тощо. Одночасно сумнозвісною особливістю цього історичного періоду стало нечуване досі, відверте й цинічне порушення основних природних і невід'ємних прав людини, прав цілих соціальних спільнот, націй і народів в перебігу першої, а особливо другої світових воєн: застосування хімічної зброї, масове знищення мирного населення й військовополонених, геноцид цілих народів. Усе це призвело до усвідомлення міжнародною спільнотою нагальної необхідності створення ефективних й надійних правозахисних механізмів, які, з одного боку, унеможливили б повторення зазначених страхіть у майбутньому, а з другого – закріпили б безумовні цінності світового конституціона-

лізму, загально визнані стандарти в галузі прав людини що, у свою чергу, мало стати орієнтиром для всіх демократичних держав. Саме з цією метою й було утворено ООН, в Статуті якої йдеться про рішучість держав – членів цієї універсальної організації затвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості [6, с. 143-174]. Одним з перших і найвизначніших результатів діяльності ООН стало прийняття 10 грудня 1948 р. Загальної декларації прав людини, яка на найвищому міжнародному рівні закріпила ідеал свободи особистості, пріоритет її суб'єктивних прав та свобод, їх широкий перелік, визначила основні гарантії їх реалізації [10, с. 18-24].

Конституція України 1996 р., проголосивши в ст. 3 людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, підпорядкувавши забезпеченню суб'єктивних прав та свобод особи всю державно-владну діяльність, закріпивши в розд. II широкий їх перелік, фактично сприйняла всі базові цінності Декларації. Разом із тим навряд чи можна категорично стверджувати, що гуманістична спрямованість Основного Закону незалежної України стала результатом загального сприйняття українським суспільством та утверд-

ження в його свідомості ідеї пріоритету прав людини як безумовного політико-правового ідеалу. У даному випадку в цьому процесі визначальну роль відіграла тогочасна українська еліта, якій у своїй переважній більшості вдалося своєчасно усвідомити й нормативно закріпити на найвищому правовому рівні – в конституційному тексті – цю провідну ідею сучасного конституціоналізму. І лише після набрання Конституцією чинності й ознайомлення з названими конституційними положеннями широкого загалу, коло осіб, які стали сприймати її базові цінності й основоположні принципи, поступово збільшується.

Сьогодні вже можна впевнено стверджувати, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека стоять (принаймні, декларативно) на першому місці у вітчизняному конституційно-правовому регулюванні, визначають усю його спрямованість. Виходячи з цього, вважаємо, що найголовнішою й кінцевою стратегічною метою державно-владної діяльності, ідеологією й філософією сучасного українського державотворення є запровадження цілісної системи дійових засобів забезпечення проголошеного пріоритету людини, її прав та свобод. Оскільки конституційне положення про найвищу соціальну цінність людини закріплено в розд. I Основ-

ного Закону, воно є невід'ємним складником основоположних конституційних принципів, які у своїй сукупності становлять засади конституційного ладу України. У зв'язку з цим важливо проаналізувати значення наведеного конституційного принципу, дослідити його вплив на інші складові елементи конституційного ладу, визначити, яким чином практичне забезпечення прав та свобод людини і громадянина пов'язано із стабільністю й непорушністю конституційного устрою держави й суспільства.

Проблеми конституціоналізму, конституційного ладу та прав людини досліджувалися в наукових працях Н.О. Бобрової [2], В.Ф. Погорілка [8], В.В. Речицького [13, 14], О.Г. Рум'янцева [15], Ю.М. Тодики [16, 17], П.М. Рабиновича [12], О.А. Лукашової [5] та інших учених-правознавців. Однак конституційний принцип «людина – найвища соціальна цінність», як провідна ідея сучасного конституціоналізму й визначальний складовий елемент конституційного ладу України, до цього часу все ще залишався поза увагою науковців, а тому потребує окремого ретельного дослідження, що й визначило мету цієї статті.

Закріплення на рівні Конституції України достатньо широкого переліку прав та свобод людини і громадянина свідчить про

втілення у вітчизняну конституційно-правову теорію й практику головної ідеї сучасного конституціоналізму, що зумовлює необхідність теоретичного переосмислення підходів до визначення й сприйняття держави – як специфічної форми організації публічної влади, її головних функцій – як основних напрямків державної діяльності і права – як універсального регулятора суспільних відносин до прав та свобод людини як найвищої соціальної цінності. На відміну від існуючих раніше уявлень про державу, владу, право, особливістю сучасної державно-правової ідеології й одним з головних напрямків конституційно-правових досліджень є приділення все більшої уваги проблемам удосконалення форм і методів реалізації функцій держави саме у сфері гарантування й забезпечення прав людини й одночасно розробці ефективних засобів забезпечення стабільності конституційного ладу.

Поза всяким сумнівом, формальне проголошення на конституційному рівні найдемократичніших прав та свобод без одночасної розробки дійових правових механізмів їх практичної реалізації призводить до того, що вони залишаються лише зовнішньо привабливою декларацією, яка з реальним життям має дуже мало спільного. Одночасно брак або

недосконалість відповідних механізмів демонструє суттєві прогалини теорії та практики українського конституціоналізму. Сучасна українська дійсність свідчить, що за останні 12 років, що минули з моменту ухвалення Основного Закону України, людина, її права та свободи так і не стали реальною соціальною цінністю й головною метою практичної діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування. А постійні зміни політичної системи ще більше ускладнюють ситуацію, тому що влада все частіше перетворюється на самодостатню організацію, що намагається дистанціюватися від людини та її повсякденних проблем. На нашу думку, це тягне за собою приниження в суспільній свідомості значення основоположних міжнародних документів у галузі прав людини, Конституції як Основного Закону держави й суспільства, ставить під сумнів значення й вагу головних принципів, що складають засади конституційного ладу, нівелюють цінності сучасного конституціоналізму.

Слід зауважити, що правова категорія «конституційний лад» до понятійного апарату вітчизняного конституційного права ввійшла порівняно недавно. До сьогоднішнього дня все ще бракує навіть її офіційного нормативного визначення. Правда, ст. 5

Основного Закону країни лише містить норму, що право визначати і змінювати конституційний лад належить виключно народу і не може бути узурповане державою та її органами. Конституційний Суд України в Рішенні від 5 жовтня 2005 р. (Справа про здійснення влади народом) роз'яснив, що це конституційне положення треба розуміти так: тільки безпосередньо народ має право шляхом всеукраїнського референдуму визначати конституційний лад в Україні, який закріплюється Конституцією, а також змінювати конституційний лад внесенням змін до Основного Закону країни в порядку, встановленому його розд. XIII [7; 2005. – №41. – Ст. 2065]. У Рішенні від 16 квітня 2008 р. (Справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) єдиний орган конституційної юрисдикції дещо уточнив свою правову позицію щодо цього питання, роз'яснивши, що народ, як носій суверенітету і єдине джерело влади в державі, може реалізувати на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою своє виключне право визначати і змінювати конституційний лад в країні шляхом прийняття Конституції в порядку, який має бути визначений нею й законами України [7; 2008. – №32. – Ст.1056].

Однак, незважаючи те, що легального нормативного визна-

чення терміна «конституційний лад» не існує, він уже став універсальною правовою категорією, яка за змістом логічного узагальнення охоплює собою практично всі сфери конституційно-правової дійсності. Насамперед це зумовлено саме тим, що визначальним складником конституційного ладу вважаються основоположні конституційні принципи, що становлять його засади, й передусім принцип «людина – найвища соціальна цінність». Ось чому важливо з'ясувати, який сенс вкладається в поняття «принципи конституції» в сучасному праворозумінні й правозастосуванні, яке їх значення і вплив на інші явища конституційно-правової дійсності.

У науці під принципом розуміють базове, фундаментальне, вихідне положення певної теорії, вчення, науки тощо. У праві він є одним із засобів досягнення цілей правового регулювання. Під основоположними принципами права розуміють систему найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим вираженням найважливіших сутнісних рис і цінностей, притаманних цій системі права, і які визначають характер і напрямки подальшого розвитку останньої [9, с.37]. Правові принципи – це об'єктивно зумовлені засади, згідно з якими формується правова система в

цілому і здійснюється правове регулювання. Оскільки основою і стержнем правової системи певної держави є її Конституція, то саме в ній закріплені конституційні принципи – найважливіші з правових. Вони є фундаментом у розвитку суспільства й держави, виступають правовим ідеалом, якого потрібно прагнути. Конституційні принципи визначають загальні параметри й межі розвитку правової системи. Їх сукупність, за загальним визнанням і становить підвалини конституційного ладу. Ці принципи зумовлюють ключові риси суспільного ладу, організації й функціонування влади, форми правління, державного устрою, політичного режиму, правового становища особи в суспільстві й державі.

Таким чином, принципи, які складають основи конституційного ладу - це найважливіші юридично виражені на найвищому конституційному рівні закономірності організації, функціонування й розвитку відповідного суспільства й держави. Відповідно до них здійснюється нормативна регламентація практично усіх соціальних зв'язків. Ці принципи служать орієнтирами правотворчої й правореалізуючої діяльності державних органів. Їх визнання й дотримання забезпечує нормальний розвиток і функціонування правової системи [3, с. 35]. Як бачимо, розглядувані принципи

права акумулюють, переводять на мову правових категорій засади цього суспільства і репрезентують закладені в його ладі інтелектуально-ціннісні установки й тенденції [1, с.27]. Вони визначають змістовний характер системи права і напрямки її подальшого розвитку, виконуючи таким чином системоутворюючу і системоспрямовуючу функції [9, с.32]. Як слушно відмічає С. П. Погребняк, «порівняно з нормами принципи права є нормативними узагальненнями найвищого рівня, свого роду згустками правової матерії» [9, с.29]. Вони відрізняються більшою стійкістю, залишаються незмінними протягом тривалого часу, що не заважає принципам еволюціонувати разом із суспільством [9, с. 34].

Як уже зазначалося, сутнісною змістовною характеристикою сучасного конституціоналізму й визначальним принципом засад конституційного ладу України є ідея пріоритету людини. У правовій науковій літературі обґрунтовано зазначається, що однією з головних тенденцій процесу розвитку державності в сучасному світі є поступове сприйняття людством напрацьованих прогресивною політико-правовою думкою надбань, особливо таких загальнолюдських цінностей, як демократія, права та свободи індивіда, гуманний і справедливий правопорядок. Наслідком

цього процесу стало формування й конституційне закріплення концепції демократичної, соціальної, правової держави як синтезованого відбиття її загальнолюдського призначення [4, с. 55]. Іншими словами, побудова демократичної і правової держави, забезпечення стабільності її конституційного ладу неможливі без реального забезпечення прав та свобод особистості, в чому, власне, й виявляється гуманістична спрямованість всієї державно-владної діяльності. Усі демократичні системи (внутрішньодержавні й міжнародні) вибудовуються навколо головної універсальної ідеї – забезпечення прав індивіда [17, с. 14]. Варто погодитися з висловленою в літературі точкою зору, що людина, її права та свободи в правовій державі не лише оголошуються найвищою цінністю, а й виступають метою державного розвитку. Конституційні норми свідчать не про надання, а лише про визнання, дотримання й захист її прав та свобод. Забезпечення інтересів особи, її захист від посягань – ознаки правової держави [11, с. 15]. Громадянин, який наділений правами й реально ними користується, – центральна персона в теорії правової державності [11, с. 16], базова ідея всього конституційно-правового регулювання. Ось чому будь-які дії чи рішення органів публічної влади повинні

прийматися й здійснюватися передусім з огляду на забезпечення інтересів, прав та свобод кожного конкретного індивіда, зокрема, й усього українського суспільства в цілому.

Сьогодні майже весь український політикум періодично обґрунтовує нагальну необхідність проведення чергового етапу конституційної реформи. При цьому основними аргументами виступають необхідність удосконалення існуючої моделі організації державної влади, черговий перерозподіл державно-владних повноважень тощо. З урахуванням практики функціонування вітчизняного державного механізму безперечно, є сенс погодитися, що ці проблеми є достатньо актуальними й мають бути вирішені найближчим часом. Однак, на наше переконання, змістовним обґрунтуванням необхідності конституційного реформування все таки в першу чергу має бути людина, її права та свободи, про що сьогодні, на жаль, практично ніхто не говорить. Адже саме народ, як сукупність усіх громадян, має першочергове й ексклюзивне право визначати, як буде влаштована держава і влада в ній, у якому напрямку повинна здійснюватися державно-владна діяльність та ін. Народ, як єдине джерело влади, наділяє цією владою державні інституції саме для того, щоб вони діяли передовсім

в інтересах кожної людини й усього суспільства. Це є ще одним проявом гуманістичної спрямованості існуючого конституційного ладу, передумовою стабільності його засад.

Проведене дослідження поняття, змісту й значення принципів конституційного ладу й принципів права в цілому, а також конституційного принципу «людина – найвища соціальна цінність», зокрема, системний аналіз існуючих наукових підходів до цих проблем, дозволяють зробити обґрунтований, як вбачається

ся, висновок, що полягає в наступному. Досліджувані правові явища: а) становлять основу, фундамент практично всієї правової матерії; б) узагальнюють і відбивають найважливіші, базові цінності сучасного конституціоналізму; в) уособлюють сучасний суспільний ідеал українського суспільства; г) об'єднують усі інші елементи конституційного ладу й визначають його сутнісні характеристики; д) виступають орієнтирами всієї правозастосовчої діяльності, а отже, визначають зміст і характер держави.

Список літератури: 1. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. М.: Инфра-М, 2002. – 752 с. 2. Боброва Н.А. Конституционный строй и конституционализм в России. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – 264 с. 3. Веніславський Ф.В. Взаємодія гілок державної влади як принцип основ конституційного ладу України // Право України. – 1998. – №1. – С.34-38. 4. Конституційно-правові засади становлення української державності / За ред. В.Я. Тація, Ю.М. Тодики. – Х.: Право, 2003. – 328 с. 5. Лукашева Е.А. Права человека: Учебник для вузов. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. – 573 с. 6. Организация Объединенных Наций: Сб. документов. – М.: Наука, 1981. – 647 с. 7. Офіційний вісник України. 8. Погорілко В.Ф. Основи конституційного ладу України. – К.: Ін Юре, 1997. – 40 с. 9. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). – Х.: Право, 2008. – С. 37. 10. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю.К. Качуренко. – К.: Наук. думка, 1992. – 200 с. 11. Симаков К.А. Личность, гражданское общество, правовое государство // Гражданин и право. – 2007. – № 4. 12. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). – Х.: Право, 1997. – 63 с. 13. Речицкий В.В. Политическая активность: Конституционные аспекты. – К.: Сфера, 1999. – 496 с. 14. Речицкий В.В. Свобода и государство. – Х.: Фолио, 1998. – 243 с. 15. Румянцев О.Г. Основы конституционного строя России (понятие, содержание, вопросы становления). – М.: Юрист, 1994. – 285 с. 16. Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя Украины: Учеб. пособ. – Х.: Факт, 1999. – 320 с. 17. Тодыка Ю.Н., Тодыка О.Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2004. – 368 с.

Надійшла до редакції 30.09.2008 р.